

УДК 82.162.3

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-42>

Соломія КОСТЬ,

orcid.org/0000-0002-9044-6035

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

Львівського торговельно-економічного університету

(Львів, Україна) *soljakost@ukr.net*

АНТИРОСІЙСЬКИЙ ДИСКУРС «КАРТИНОК З РОСІЇ» КАРЕЛА ГАВЛІЧКА-БОРОВСЬКОГО (40-І РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ): КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті проаналізовано антиросійський дискурс подорожніх нарисів Карела Гавлічка-Боровського «Картинки з Росії», які появилися друком на сторінках чеських журналів «Květy», «Česká včela» і «Časopis Českého muzea» упродовж 1843–1846 років. Йдеться, зокрема, про концептуальні й жанрові особливості публікацій, які вийшли друком як результат перебування К. Гавлічка-Боровського в Москві.

Автор статті доводить актуальність порушеної проблеми, оскільки тема Росії через її агресивну й антиєвропейську політику завжди була й залишається одним із важливих питань європейського інтелектуального й політичного дискурсу.

Автор вважає, що перебування в Росії спричинилося до радикальної еволюції поглядів К. Гавлічка-Боровського – йдеться про заперечення всеслов'янської ідеї й утвердження національної, а також про критичне ставлення до Росії: «Картинки з Росії» мають явне антиросійське спрямування – це їхня найважливіша концептуальна особливість. Проте вони були адресовані чеському суспільству. Саме тому К. Гавлічек-Боровський прагнув, щоб чехи позбулися псевдоромантичного й ідеалістичного погляду й на внутрішні проблеми. Він спонукав їх до реалістичного й далекоглядного аналізу національного життя, що теж визначає концептуальну особливість цього твору.

На думку автора, К. Гавлічек-Боровський продовжив традиції чеської мандрівної літератури (йдеться про Я. Коллара, К. Запа, Й. Гурбана) і розвинув жанр подорожнього нарису. Особливість його подорожніх нарисів полягала в тому, що вони близькі до репортажу, що роздуми переважають над описовістю, а це можна означити як концептуальність авторського мислення. Для творчої манери К. Гавлічка-Боровського притаманне органічне поєднання емоційного й раціонального моментів, сатири й гумору, сарказму й іронії, доступності й ясності викладу. «Картинки з Росії» засвідчили появу літератора, який позбувся ілюзій про слов'янську взаємність, почав мислити критично і мав громадянську відвагу казати правду своїм читачам.

Ключові слова: К. Гавлічек-Боровський, «Картинки з Росії», антиросійський дискурс, подорожній нарис, слов'янська взаємність, чеське національне відродження, історія чеської журналістики.

Solomiia KOST,

orcid.org/0000-0002-9044-6035

Ph.D. in Philology,

Associate Professor at the Department of Foreign Languages

Lviv University of Trade and Economics

(Lviv, Ukraine) *soljakost@ukr.net*

ANTI-RUSSIAN DISCOURSE IN “PICTURES FROM RUSSIA” BY KAREL HAVLÍČEK BOROVSÝ (1940S): CONCEPTUAL AND GENRE FEATURES

The article analyses the anti-Russian discourse of Karel Havlíček Borovský's travel essays “Pictures from Russia”, which appeared in print on the pages of the Czech magazines “Květy”, “Česká včela” and “Časopis Českého muzea” during the years 1843–1846. This refers, particularly, to the conceptual and genre features of the publications that appeared as a result of K. Havlíček Borovský's stay in Moscow.

The author of the article proves the relevance of the raised problem, since the topic of Russia due to its aggressive and anti-European policy has always been one of the most important issues in European intellectual and political discourse.

The author believes that the stay in Russia led to a radical evolution of K. Havlíček Borovský's views – this involves the denial of the Pan-Slavism idea and the affirmation of the national one, as well as the critical attitude towards Russia: “Pictures from Russia” have a clear anti-Russian direction – this is their most important conceptual feature. However, they were addressed to Czech society. That is why K. Havlíček Borovský wanted the Czechs to get rid of their pseudo-

romantic and idealistic view of internal problems as well. He encouraged them to a realistic and far-sighted analysis of national life, which also determines the conceptual feature of this work.

According to the author, K. Havlíček Borovský continued the traditions of Czech travel literature (in particular, J. Kollár, K. Zap, J. Hurban) and developed the genre of the travel essay. The peculiarity of his travel essays is the fact that they were close to reportage, reflections prevailed over descriptiveness, and this can be defined as the conceptuality of the author's thinking. An organic combination of emotional and rational moments, satire and humour, sarcasm and irony, accessibility and clarity of presentation are characteristic of K. Havlíček Borovský's creative manner. "Pictures from Russia" witnessed the emergence of a writer who removed illusions about Slavic reciprocity, began to think critically and had the civic courage to tell the truth to his readers.

Key words: K. Havlíček Borovský, "Pictures from Russia", anti-Russian discourse, travel essay, Slavic reciprocity, Czech national revival, history of Czech journalism.

Постановка проблеми. Карел Гавлічек-Боровський – відомий діяч чеського національного відродження середини XIX століття. У праці «Карел Гавлічек-Боровський. Прагнення й надії політичного пробудження» (Прага, 1895) Т. Г. Масарик високо оцінив діяльність К. Гавлічка-Боровського і назвав його попередником політичного реалізму. Слушна думка відомого державного діяча, бо К. Гавлічку-Боровському не були притаманні псевдоромантичні й ідеалістичні погляди на життя. Він спонукав чеське суспільство до політичної реальності й тверезого погляду на життя, до глибокого й далекоглядного в історичній перспективі аналізу національного життя. Саме цій меті була підпорядкована творчість К. Гавлічка-Боровського. Йдеться передовсім про публіцистику й журналістську діяльність (це публікації в газетах "Pražské noviny", "Národní noviny" й журналі "Slovan", збірка статей «Кутногорські послання»), про літературну творчість, епіграми, вірші збірки «Думки на Бателювському версі», твори, написані в ув'язненні у Бріксені («Тірольські елегії», поеми «Король Лавр» і «Хрещення святого Володимира»). Вагоме місце серед творів К. Гавлічка-Боровського належить подорожнім нарисам «Картинки з Росії». Від початку січня 1843 року до липня 1844 року К. Гавлічек-Боровський перебував у Москві (як домашній вчитель у сім'ї професора Московського університету Шевирьова). Подорожні нариси «Картинки з Росії» упродовж 1843–1846 років появились на сторінках чеських журналів.

Актуальність і сучасний підтекст порушеної проблеми полягають не лише в тому, що у статті порушено тему Росії (а ставлення до Росії через її агресивну політику й антиєвропейську спрямованість завжди було одним із важливих питань європейського інтелектуального дискурсу й політики європейських держав як у минулому, так і на початку XXI століття). Перебування у Росії спричинилося до радикальної еволюції поглядів К. Гавлічка-Боровського: йдеться про заперечення

всеслов'янської ідеї й утвердження національної, а також про критичне ставлення до Росії.

Водночас актуальною є й проблема формування творчої манери літератора й публіциста, в якій визначальне місце посідали критичні погляди на життя, відмова від трафаретних засобів зображення дійсності й ідилічних уявлень про неї; «Картинки з Росії» цікаві як приклад мандрівної літератури, що нині стало об'єктом уваги літературознавчої думки.

Аналіз досліджень. Оскільки К. Гавлічек-Боровський – визначна постать національного відродження, то про його творчість йдеться в усіх монографіях і підручниках, які стосуються історії чеської літератури (Dějiny české literatury, 1959). Ми вже посилалися і на монографію Т. Г. Масарика (Masaryk, 1895). Творчість К. Гавлічка-Боровського аналізували в різні періоди автори передмов й упорядники видань його творів. Наприклад, у передмові до видання «Картинки з Росії» (1904) З. Тоболка намагався за позірної об'єктивності, на нашу думку, затушувати антиросійську спрямованість нарисів К. Гавлічка-Боровського, він перебільшував вплив російських слов'янофілів на К. Гавлічка-Боровського, стверджував, що чеський діяч свої публікації про Росію писав для того, щоб захистити її від німецьких авторів, від німецької зарозумілості (щоправда, З. Тоболка висловив і низку слухних думок). К. Обратіл написав передмову до видання «Хрестоматія Гавлічка» (1907). З приводу «Картинок з Росії» він зазначив, що перебування К. Гавлічка-Боровського в Росії закінчилося відразу до неї і зростанням інтересу до майбутнього чеського народу (Havlíčková čítanka, 1907). Змістовну працю написав Б. Вавроушек – це «Пам'ятник Карлу Гавлічку-Боровському до сотої річниці від дня народження» (1921). Автор зазначав, що К. Гавлічек-Боровський лише спочатку сприймав російське життя, але після півторарічного перебування в Москві він мав досить нагод пізнати всю жорстокість і нещирість російської влади, нечесність і розбещеність установ, аморальність і безсердечність дворянства, що з

бажанням і любов'ю К. Гавлічек-Боровський ступив на російську землю, але поспішав залишити ту атмосферу, яка йому була неприємною (Vavroušek, 1921: 115). Інший дослідник творчості К. Гавлічка-Боровського, Ф. Секаніна слушно зауважив, що К. Гавлічек-Боровський вніс до ідилічної дрімоти чеського суспільства струмисько нового життя, розбудив націю, спонукав її до того, щоб вона стала політичною, прагнув до політичного визволення завдяки культурі й національному вихованню, захищав свободу преси, а зброю духа оцінював вище, ніж зброю насильства (Životní dílo Karla Havlíčka Borovského, 1940). Зазначимо, що Ф. Секаніна висловлював ці думки 1940 року, тобто в умовах нацистської окупації. Серед сучасних чеських дослідників творчості К. Гавлічка-Боровського можна відзначити монографію В. Мацури «Знак зародження і чеські сни», окремих розділ якої присвячений К. Гавлічку-Боровському (Masura, 2015). Проте автор аналізував лише поему «Хрещення святого Володимира». На думку В. Мацури, революція 1848 року сприяла перетворенню К. Гавлічка-Боровського у символ. Найважливіше в міркуваннях В. Мацури – це думка про становлення нової суб'єктності, а саме критичного ставлення до життя, заперечення ідеалістичної дійсності (шлях, який пройшов К. Гавлічек-Боровський, перебуваючи в Росії й роздумуючи в «Картинках з Росії» над проблемами російського життя).

Українська історіографія творчості К. Гавлічка-Боровського незначна, зокрема дослідження, пов'язані із «Картинками з Росії», попри актуальність проблеми практично відсутні. Не втратила методологічного значення й актуальності публікація І. Франка «Карел Гавлічек-Боровський. Життєписний нарис» (Франко, 1978), в якій автор дуже високо оцінив творчість К. Гавлічка-Боровського і порівняв його із Т. Шевченком. Згадав І. Франко й «Картинки з Росії». Він не аналізував детально ідейно-концептуальні засади, жанрову природу цих нарисів, але зазначив, що перебування в Росії вплинуло на К. Гавлічка-Боровського і спричинилося до значного розчарування в Росії. Методологічне значення цієї праці І. Франка полягає в тому, що він не лише схарактеризував К. Гавлічка-Боровського як найбільш національного поета, а й вказав на причини розчарування К. Гавлічка-Боровського в Росії, пов'язані з крахом всеслов'янських ідеалів і москвофільських ілюзій.

Мету статті ми вбачаємо в тому, щоб з'ясувати концептуальні особливості й жанрову природу «Картинок з Росії» і на цій підставі визначити

місце антиросійського дискурсу в становленні й еволюції світоглядних і творчих поглядів К. Гавлічка-Боровського.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, в Росії К. Гавлічек-Боровський перебував від січня 1843 року до літа 1844 року, що й стало документальною основою для публікації окремих нарисів на сторінках чеських журналів “Květy”, “Česká včela”, “Časopis českého muzea” упродовж 1843–1846 років. Зазначимо, що російський дискурс його творчості складається із двох сегментів. У Москві К. Гавлічек-Боровський почав перекладати твори М. Гоголя («Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). Після повернення додому він зробив переклад повістей «Ніс», «Шинеля», а 1849 року в журналі “Národní noviny” друкував переклад «Мертвих душ». Можна припустити, що йому імпонувала творча манера М. Гоголя, в якій поєднувалися критичний погляд на російське життя, іронія, гротеск. Можливо, твори саме М. Гоголя він обрав для перекладу ще й тому, що відчув у них українську стихію, а до українців він ставився зі симпатією. У зв'язку з цим відзначимо, що на творчість О. Пушкіна молодий К. Гавлічек-Боровський уваги не звернув. Очевидно, він знав про зневажливе та негативне ставлення російського світоча до поляків після повстання 1830–1831 років, про його очікування й погрозу, що слов'янські струмки влиються в російське море. Мова йде про вірнопідданий вірш «Наклепникам Росії» (1831). Ця «імперська» О. Пушкіна не могла сподобатися К. Гавлічку-Боровському, тоді ще прихильникові ідеї слов'янської взаємності Я. Коллара. Зрештою, К. Гавлічек-Боровський був невисокої думки про російську літературу. У листі до К. Запа він зауважив: «Російська література не в такому блискучому стані, як це ми звичайно гадаємо» (Quis, 1903: 100). Він вважав, що російська література багато дала, але їй не вистачає безкорисливої, важкої й наполегливої праці та любові до свого народу: «Сумніваюся, щоб у всьому шістдесятимільйонному російському царстві було стільки щирих патріотів, скільки їх є лише в одній Празі» (Quis, 1903: 100).

Інший сегмент російського дискурсу, що має антиросійське спрямування – «Картинки з Росії». У виданні, яке упорядкував З. Тоболка (1904), є дев'ять публікацій: «Перший іспит з чехословацької мови в Москві», «Свято православності», «Гуляння», «Купецтво», «Перекладні», «Візник», «Незвичайний катехизм», «Чужоземці в Росії» і «Росіяни». Жанрова парадигма публікацій різна.

Вони були й призначені для різних за типом журналів. Скажімо, «Свято православ'я», «Гуляння», «Купецтво», «Перекладні», «Візник», на думку З. Тоболки, призначалися для белетристичних журналів (перші три були опубліковані у журналі «Česká včela», а це, нагадаємо, літературний додаток до газети «Pražské noviny»). Публікація «Перший іспит з чехословацької мови в Москві» за жанровими ознаками ближча до белетризованого звіту, ніж до репортажу. Подорожніми нарисами можна вважати інші публікації, але «Чужинці в Росії» і «Росіяни» – це, публікації, що мають ознаки статті. Їхня поява в «Картинках з Росії» – наслідок русофільських поглядів З. Тоболки як упорядника: він прагнув згладити антиросійську риторичку К. Гавлічка-Боровського як автора попередніх публікацій. Річ у тім, що у статті «Росіяни» К. Гавлічек-Боровський, схарактеризувавши основні верстви російського суспільства, дійшов висновку, що найближчим часом у Росії конституції не буде. Зазначимо, що його думка про цілісність російського суспільства й сьогодні актуальна: воно й нині доволі цілісне, коли йдеться про збереження Росії як багатонаціональної держави (імперії), про її месіанську роль, про «загадкову» душу російського народу.

У статті «Чужинці в Росії» К. Гавлічек-Боровський аналізував вплив західноєвропейської культури на Росію. Основна мета публікації полягала в тому, щоб, з'ясовуючи хиби російського життя, вказати в багатьох випадках на негативний вплив західноєвропейської, особливо німецької культури (боротьба з онімеченням була одним із завдань чеських «будителів»). Ще один важливий момент: К. Гавлічек-Боровський вказував чеському суспільству, що лише сумлінною працею можна всього добитися, що освіта навчить дворянство цінувати рідне, пишатися своїм народом, серед якого воно живе (Navlíček Borovský, 1904: 187).

«Картинками з Росії» К. Гавлічек-Боровський продовжував традицію мандрівної літератури, яка зародилася в Чехії. Безперечно, К. Гавлічек-Боровський читав «Мій подорожній журнал» Й. Гердера, «Мою подорож до Італії» Й. Гете – відомі твори європейської літератури, пов'язані з мандрами. Але образ мандрівника він міг побачити і в праці А. Коменського «Лабіринт світу і рай сонця». Чеська аудиторія вже знала й інших своїх авторів, бо були такі твори, як «Староіталія» Я. Коллара, «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» К. Запа (до речі, Й. Юнгманн у праці «Словесність або Наука про красномовство прозаїчне, поетичне і мовознавче зі збіркою прикладів у віршованому і невіршованому мовленні» назвав

твори Я. Коллара та К. Запа взірцем подорожніх нарисів), «Мандрівка словака до слов'янських братів у Чехії та Моравії» Й. Гурбана. Але якщо, наприклад, К. Зап докладно, скрупульозно фіксував побачене, а спостережливість, детальність, документальність він поєднував із осмисленням ситуації, то для К. Гавлічка-Боровського головним було інше: не стільки деталі та документальний опис (архітектури, побуту, звичаїв, історичних пам'яток), скільки суспільний аспект і підтекст побаченого. Ось чому і російське життя він сприймав не як етнограф, а як белетрист і політик. З цього приводу М. Ржепкова зазначила, що як літературний твір «Картинки з Росії» перебувають на межі між публіцистичною прозою та белетристикою, що дало змогу К. Гавлічку-Боровському використати багату гаму виражальних засобів (Dějiny české literatury, 1959: 520). Проте варто звернути увагу те, що до опису подій, до деталей К. Гавлічек-Боровський теж ставився уважно. Наприклад, у нарисі «Свято православ'я», який русофіли і слов'янофіли сприймали як панегірик, як свідчення єдності православної віри, влади й російського народу, К. Гавлічек-Боровський звернув увагу на проголошення анафема гетьману Іванові Мазепі (це для нього не узгоджувалося не лише з християнськими цінностями, але й з ідеєю слов'янської взаємності). Інший приклад – із нарису «Гуляння». К. Гавлічек-Боровський описує «гуляння», як російську традицію, «гуляння» він навіть не перекладає, бо це в його розумінні означало суто російське явище – можна тоді не працювати, а веселитися й пиячити. Але про деталь: коли «Ніколаю Ніколаєвічу» доповіли про те, що сполохалися коні й потовкли візника, то він занепокоївся не здоров'ям людини, а тим, чи не постраждали коні.

Головною спонукою для К. Гавлічка-Боровського у «Картинках з Росії» була не антипатія до німців, до того, як вони писали про Росію, як це стверджував З. Тоболка. Він прагнув пізнати Росію власне у контексті концепції слов'янської взаємності, яку спочатку прихильно зустріли слов'янські діячі, а особливо російські слов'янофіли. Як і багато інших діячів, К. Гавлічек-Боровський лише спочатку мав симпатії до Росії як до найбільшої нації у слов'янському світі, як до великої й могутньої держави.

Як зазначав І. Франко, побут у Росії мав на К. Гавлічка-Боровського великий вплив. Він захищував біографа К. Гавлічка-Боровського: «Його погляди, – пише Квіс, – відразу розширилися. Придивляючись і порівнюючи, він тільки тепер вповні зрозумів дрібноту тодішніх чеських відносин

і змагань, відчув цілу народну, політичну й літературну чеську мізерію. В його душі дозрівала постава – взятися до справи, і він шукав стежки, як би дійти до того. Але й Росія розчарувала – не так народ, але вищі верстви; йому збрид деспотизм царя Миколи, і його давніші всеслов'янські ідеали розвіялися» (Франко, 1978: 401). Уже через кілька місяців перебування в Москві К. Гавлічек-Боровський зрозумів суть російського життя в умовах жорстокого деспотизму, побачив різницю між ідеалізованим образом Росії як рятівника і надії слов'янського світу і справжньою Росією. У травні 1844 року він записав у щоденнику: «В Росії, поки я тут, потрібно зібрати якомога більше фактів, щоб описати тиранію і їх (чехів – С. К.) збудити і відтягнути від любові до російської мови» (Navlíček Borovský, 1904: 7).

Можна визначити дві концептуальні особливості «Картинок з Росії». Перша стосується критики російського життя, його негативних сторін, зумовлених деспотичною й самодержавною владою. К. Гавлічек-Боровський як європейський інтелектуал не міг сприйняти ні жорстокість царського режиму, ні кріпацтво, ні моральний занепад дворянства, ні лицемірство Росії як держави у ставленні до тих народів, які потрапили під її владу, й до інших слов'янських народів. Така Росія явно не надавалася на роль лідера слов'янського світу, визволителя від гніту. Прозріння стосувалося й ідеї слов'янської взаємності, прихильником якої він був. Є всі підстави вважати, що поява знаменитої статті «Слов'янин і Чех», яка появилася на сторінках газети “Pražské noviny” у числах 14–21 за 1846 рік, була зумовлена саме розчаруванням у Росії, в російській політиці й потребою заперечити ідею слов'янської взаємності Я. Коллара як ідею історично неперспективну й морально несправедливу. Цю статтю К. Гавлічек-Боровський завершив так: «Я – Чех», але ніколи «Я – слов'янин»» (Borovský, 1846). Стаття значна за обсягом – було сім публікацій. Уже в першій публікації від 15 лютого К. Гавлічек-Боровський зазначив: «Побачив я Польщу – і не сподобалася мені, з ненавистю і презирством залишив я Сарматський край, а по Новому році в найбільші морози трясся я в кибитці до Москви, зігрітий найбільше теплотою своєї всеслов'янської взаємності (зрозуміло, що це іронія. – С. К.). Російські морози та інші російські речі загасили в мені останню іскру всеслов'янської любові; космопо-

літизму в мене не було ніколи анітрохи, а відтак я повернувся до Праги чехом, саме непоступливим чехом» (Borovský, 1846: 54). Про «російські морози» – це словосполучення не треба сприймати буквально, бо К. Гавлічек-Боровський мав на увазі деспотизм російської влади.

Іван Франко слушно прокоментував слова згаданого в його нарисі Квіса про те, що давніші всеслов'янські ідеали К. Гавлічек-Боровського розвіялися: «Те, що д. Квіс евфемістично називає «всеслов'янськими ідеалами», ми називаємо трохи інакше: се було не так загальне у дрібних слов'янських народів і так натуральне в їх положенні «москвофільство», яке й досі не перестало грати дуже видної ролі в життю Слов'янщини. Що Гавлічек їхав до Росії з рожевими надіями, сього йому, 20-літньому парубкові, ніхто не візьме за зле; але те, що чари того «москвофільства» могли в його душі розвіятись протягом одного року, мусимо вважати несумнівним доказом його незвичайно здорової душі [...]. Інші, більш грубошкірі слов'яни потребували довгих літ, щоб дійти до такого просвітлення, а багато, багато їх не доходить до нього й зовсім ніколи...» (Франко, 1978: 401–402).

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити такі висновки: 1) «Картинки з Росії» мають явне антиросійське спрямування, це їхня найважливіша концептуальна особливість; публікації цієї збірки засвідчили не лише розчарування автора в Росії як захисникові слов'янського світу і взірцеві для слов'ян через деспотизм царської влади й інші вади російського життя; ці подорожні нариси К. Гавлічка-Боровського означали світоглядну еволюцію, бо йшлося про перехід від ідеї слов'янської взаємності до ідеї національної; 2) К. Гавлічек-Боровський продовжив традиції чеської мандрівної літератури і розвинув жанр подорожнього нарису; особливість його подорожніх нарисів полягає в тому, що вони близькі до репортажу, що роздуми переважають над описовістю, що можна означити як концептуальність авторського мислення; для його творчої манери притаманне органічне поєднання емоційного й раціонального (останнє переважало), сатири й гумору, іронії й сарказму, доступності й ясності викладу; 3) «Картинки з Росії» засвідчили появу літератора, який позбувся псевдоромантичного, поверхового погляду на життя і має громадянську відвагу казати своїм читачам правду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dějiny české literatury / red. J. Mukařovský. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 1959. Díl II: Literatura národního obrození / red. F. Vodička. 685 s.

2. Masaryk T. G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození. Praha : Čas, 1895. 246 s.
3. Havlíčkova čítanka. K padesátiletému výročí úmrtí národního mučenika Karla Havlíčka Borovského / uspořádal Karel J. Obrátil. Uh. Hradiště : Tiskem a nákladem Fr. Radouška. 1906. S. 159.
4. Vavroušek B. Památník Karla Havlíčka Borovského. K stoletým narozeninám neohroženého politického vůdce, pravého politického buditele a národního mučedníka. Praha : Kratochvíl a spol. 1921. 859 s.
5. Životní dílo Karla Havlíčka Borovského / upravil Fr. Sekanina. Praha : Rebcovo nakladatelství. 1940. 241 s.
6. Macura V. Znamení zrodu a české sny. Praha : Academia, 2015. 660 s.
7. Франко І. Карел Гавлічек-Боровський. Життєписний нарис. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 11: Поетичні переклади та переспіви. С. 399–409.
8. Quis L. Korespondence Karla Havlíčka. *Karel Havlíček Karlu Vladislavu Zapovi*. Praha : Bursík a Kohout, 1903. S. 84–153.
9. Havlíček Borovský K. Obrazy z Rus / uspořádal Z. Tobolka. Praha : Nákladem J. Otty. 1904. 238 s.
10. Borovský H. [Havlíček Borovský K.]. Slovan a Čech. *Pražské Noviny*. 1846. Č. 14. S. 53–54.

REFERENCES

1. Dějiny české literatury [History of the Czech literature] / red. J. Mukařovský. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 1959. Díl II: Literatura národního obrození [Literature of the National Revival] / red. F. Vodička. 685 s. [in Czech].
2. Masaryk T. G. Česká otázka: snahy a tužby národního obrození [The Czech question: efforts and aspirations of national revival]. Praha : Čas, 1895. 246 s. [in Czech].
3. Havlíčkova čítanka. K padesátiletému výročí úmrtí národního mučenika Karla Havlíčka Borovského [The reading book by Havlíček. On the fiftieth anniversary of the death of the national martyr Karel Havlíček Borovský] / uspořádal Karel J. Obrátil. Uh. Hradiště : Tiskem a nákladem Fr. Radouška. 1906. 159 s. [in Czech].
4. Vavroušek B. Památník Karla Havlíčka Borovského. K stoletým narozeninám neohroženého politického vůdce, pravého politického buditele a národního mučedníka [Album to commemorate Karel Havlíček Borovský. On the centenary birthday of a fearless political leader, a true political revivalist and a national martyr]. Praha : Kratochvíl a spol. 1921. 859 s. [in Czech].
5. Životní dílo Karla Havlíčka Borovského [The creative legacy of Karel Havlíček Borovský] / upravil Fr. Sekanina. Praha : Rebcovo nakladatelství. 1940. 241 s. [in Czech].
6. Macura V. Znamení zrodu a české sny [Sign of revival and Czech dreams]. Praha : Academia, 2015. 660 s. [in Czech].
7. Франко І. Карел Гавлічек-Боровський. Зхиттєписний нарис. [Karel Havlíček Borovský. Biographical essay]. *Zibrannia tvoriv*: u 50t. Kyiv : Naukova dumka, 1978. Т. 11: Poetychni pereklady ta perespivy. S. 399–409. [in Ukrainian].
8. Quis L. Korespondence Karla Havlíčka. *Karel Havlíček Karlu Vladislavu Zapovi* [Correspondence of Karel Havlíček. Karel Havlíček to Karel Vladislav Zap]. Praha : Bursík a Kohout, 1903. S. 84–153. [in Czech].
9. Havlíček Borovský K. Obrazy z Rus [Pictures from Russia] / uspořádal Z. Tobolka. Praha : Nákladem J. Otty. 1904. 238 s. [in Czech].
10. Borovský H. [Havlíček Borovský K.]. Slovan a Čech. [A Slav and a Czech]. *Pražské Noviny*. 1846. Č. 14. S. 53–54. [in Czech].